

ULTIMA ESPERANZA BOOKS

Jan Olov Nilsson

Masurholk och fallråg

En släktresa genom Värmland under 400 år

ISBN: 978-91-982370-3-0

**© Jan Olov Nilsson
Henån 2015**

Omslagsbilden: Beteshagar i Tiskaretjärn. Foto: Jan Olov Nilsson

**Ultima Esperanza Books
www.ultimaesperanzabooks.se**

KLUBBEKRIGET

Min mormors farfars farfars farfars morfar

Genast när Juusi hörde rösterna på tunet, när han såg paniken i sin mors och fars ögon, genast kröp han under bordet.

Där han brukade sitta. Och hålla för öronen.

Inte heller den här gången gick rösterna att begripa. En del av dem var mera som läten utstötta långt ner i halsen. Men Juusi visste att de som inte talade finska eller svenska, de kom från Polen eller Litauen. De kunde också vara legoknektar från Danmark eller Preussen.

Var de kom ifrån spelade ingen roll. De betedde sig på samma sätt, och de ville samma sak.

De var fyra soldater som stormade in i pörtet i ett moln av snö och isande kyla denna novemberkväll 1596.

I smutsiga, vida byxor hopsnörda med västen, tunga vad-malsjackor och runda hattar. En av dem, som verkade vara ledare, bar musköt och värja. De andra hade svärd.

Men soldaterna visste, och folket där i rökstugan visste, att inga vapen behövde viftas eller hotas med. Inte ännu. Ondskan följde samma mönster, hade samma ritualer och där bara längden på mardrömmen varierade.

Mannarna skulle ha råggrot och fläsk.

De krävde också öl och brännvin, men det var urdrucket för länge sedan, till dels av dem själva. Fläsket var också det sista i tunnan.

Juusi visste precis vad som skulle komma efter att det sedan hade rapats och fisits och flinats.

Han såg sin mor försöka göra sig osynlig i hörnet invid muren, han såg skräcken i hennes ögon när den förste sol-

daten reste sig och började snöra upp sina byxor, han såg sin fars vilt stirrande blick när en annan soldat placerade svärdspetsen mot hans hals.

Sedan blundade Juusi och höll för öronen, och han mumlade den besvärjelse han hört sin far nedkalla över den hatade marsken på Åbo slott.

Den vedervärdige hette Klas Fleming, och var marskalk över den östra rikshalvan, som han egenmäktigt styrde och ställde med. Han var sedan tidigare avskydd av den hårt prövade befolkningen, men när han beordrade borgarläger, att bönderna skulle tvingas ta emot, inkvartera och föda soldaterna under det eviga rysskriget, då började det koka i folkdjupet.

De flesta knektarna var nog anständiga människor, men allteftersom tiden gick och kriget fortsatte utvecklades rena rövarband, som det hemma hos Juusi, och som skändade den befolkning som de var satta att skydda.

När sedan soldaterna, och *borgarlägren*, blev kvar trots freden i Teusina 1595, bara för att Fleming var rädd för att det kunde bli krig igen, då kokade det över.

Bondeledarna hade varit i Stockholm för att träffa hertig Karl och kom hem ungefär samtidigt som Juusi låg under bordet hemma i Koikkala. Och hertigen hade eldat på. Att driva de finska bönderna framför sig mot Fleming passade honom alldeles utmärkt.

Karl var inte nöjd med tingens ordning. Det vill säga tronföljden. Att hans storebröder Erik och Johan regerat före honom var ju som det skulle, men att Johans son Sigismund nu tillåtits tränga sig före var upprörande.

En polack och katolik! Dessutom var han redan kung över Polen-Litauen, och den personalunionen hade inte det svenska folket bett om.

Så när bondeledarna från landskapen i öster kom för att be om hjälp såg Karl sin chans. Ett uppror mot Klas Fleming, hur små chanserna än var att det lyckades, var en knäpp på Sigismunds näsa.

Den 25 november 1596 inleddes bondeupproret. Så stor var förtvivlan och ilskan att nästan alla gick med, endast beväpnade med det som fanns till hands. Spjut, klubbor och yxor. Mot Flemings musketerare.

Hela Savolaks drogs med i *Klubbekriget*. Juusis far, svedjebonden Jaakko Hämmäläinen, kan aldrig ha tvekat att gå ut och slåss och hämnas på överheten.

I tre månader böljade bondeupproret fram och åter över halva Finland. Flemings trupper slaktade tre tusen bönder, och försörjde sig på att plundra och skövla de bygder som erövrades.

Klas Fleming dog, alldeles av sig själv, bara några månader senare, och med honom också borgarlägren.

*

I denna miljö, med dessa minnen av skräck och hat, växte Juusi Hämmäläinen upp. Nästa gång vi träffar honom är han på väg att bli till en Joseph Jakobsson.

Och vad han i sin allra vildaste fantasi aldrig kunnat föreställa sig, det är att hans egen avkomma om tre hundra år skulle låta sig förenas med släkten Fleming.

BERGSMÄNNEN

Min morfars farfars mormors farmorsfarfars farfars far

Jag vill nog hävda att den förgyllda kannan är min.

Den är belagd med både guld och silver och rymmer gott och väl fem liter öl.

Det var klart sagt att den skulle gå i släkten, och gjorde också så i flera hundra år.

Nu vet ingen var den finns.

Nu är vi väl, för all del, vid det här laget några tusen personer som kan hävda äganderätt till kannan i rakt nedstigande led.

Än en gång är Hertig Karl inblandad. I tillkomsten av denna utsökta pokal dessutom helt bokstavligen.

Men för att ta det från början måste vi tillbaka till Finland, och drygt hundra år före Juusis tid.

Åbo var under andra hälften av 1400-talet ett myllrande handelscentrum. Hit kom och avseglade ständigt fartyg från hansestäder som Danzig, Reval eller Lübeck. Det var också härifrån den östra halvan av det svenska riket styrdes, och Åbo förblev Finlands huvudstad ända till 1812.

En av dessa som hade rätten att kalla sig Borgare i Åbo, som fick bedriva handel och som ägde ett *burskap*, en egendom i staden, hette Lasse Finne. Fast när han var på det humöret kallade han sig gärna Renhufvud, även om han saknade rätt att använda ättens vapen.

Och allra helst var han Renhufvud i umgänget med Valborg Henriksdotter, för hon var en Fleming, och det var ungefär det finaste man kunde vara utan att vara kunglig.

Valborgs pappa Henrik var lagman och residerade över norra Finland. Hennes farfar, Claus Pedersson Fleming, fick södra Finland i belöning efter att ha dragit i rätta trådar. Nämligen så att Erik av Pommern kunde styra över Sverige, Danmark och Norge tillsammans med sin mormors syster Margareta 1392.

Det var ingen dålig sak, om än fullkomligt obegriplig politik för både borgare och riddardöttrar i Åbo på 1480-talet. Lasse Finne lyckades i alla fall charma Valborg till både äktenskap och sänghalm, eller om det nu var i omvänd ordning.

Så blev det också bland det sista han gjorde. Det är högst osäkert om han någonsin fick se sin son Nils. Valborg gifte efter sorgåret om sig med Håkan Tidemansson Slang, och grundlade med honom en ny ätt, så märkvärdig att Nils helt försvann in i skuggorna.

Där skulle han nog också förblivit om det inte hade varit för att Gustav Vasa behövde ta hans tjänster i anspråk.

*

Gustav Eriksson var planhushållaren som skapade en centralmakt utan konkurrens. Att han startade den protestantiska omvandlingen av Sverige hade inte särskilt mycket att göra med ett brinnande intresse för den lutherska läran.

Genom förstatligandet och de kapade banden till Vatikanen, förlorade kyrkan inte bara sina enorma rikedomar, utan också sin egenmakt.

Likaså var kungen missnöjd med hur illa den svenska järnmalmens togs tillvara.

Det kryllade av hyttor och masugnar, men det Sverige exporterade var enkelt obearbetat tackjärn. Vasa insåg att rikets inkomster låg i förädling, och lät anlägga en rad kronobruk i bergslagerna. Dessa var statlig ägda smedjor med smältugnar och stångjärnshammare som tillverkade järnstänger, färdiga att bearbeta vidare till vad som helst. Det är på en sådant kronobruk, i Hällestads bergslag i trakten av Finspång i Östergötland, som vi nu träffar på Nils Finne.

Gustav Vasa skriver ett brev, med oklar datering, till *Hanns*

byssegiutere i Hällestad. Kungen beordrar Hans bössgjutare att bege sig till Saxå i östra Värmland och där

...lather opprätte en större maszugnn, ther udi större skytt giutes kunne.

Han skall alltså anlägga en vapenfabrik. Och han skall tillverka kanoner.

Till sin hjälp skriver Gustav,

...schall han förschicke these maszdrenger hijtt, Nils Finne och Andreas.

Tala om kunglig detaljstyrning! Vi vet inte om det hjälpte, om det verkligen blev några kanoner gjutna i Saxå. Men Nils blev kvar där, och dog runt 1556.

*

Nu hör det till saken, att till bergslagernas hyttor kom under 1500-talet hundratals bergskunniga finnar, främst från trakterna runt Åbo. Och många av dem kallades i Sverige helt enkelt Finne. Så om det nu fanns en ätt Finne som beblandat sig med Fleming och åstadkommit en Nils, så är det, även om det hävdas i vissa källor, inte bekräftat att det är just denna Nils Finne som återfinns i Saxhyttan.

Bekant för Vasa måste han ändock ha varit, eftersom han nämner honom vid namn, och den Andreas kungen anser skall följa med till Saxhyttan kan vara Nils son Anders.

Där fanns också en dotter Karin, och så då Per Nilsson som är född i Saxå och som skall bli stamfader för släkten Fernell i Filipstad, och väldigt många andra släkter.

MASURHOLKEN

Min morfars farfars mormors farmors farfars farfar

Från Per Nilsson härstammar en månghövdad skara ättlingar. De fortlevde och fortlever alltjämt inom släkterna Aminoff, Bergenskjöld, Bratt från Brattfors, Breitholtz, Brummer, Bååth, Cronhielm af Flosta, Deijenberg, v. Eckstedt, v. Ehrenheim, af Ekenstam, Ekerman, Fernell, Gartz, Geete, Geijer, Gyllenspetz, Haij, v. Hartmansdorff, v. Hohenhausen, Hård af Segerstad, Koch, Lemke, Lewenhaupt, Liljebjörn, Låstbom, Löwenhielm, v. Nackreij, Nordenankar, Papke, Palmcrantz, Poignant, Posse, Ribbing, Roos af Hjelmsäter, Rothlieb, v. Röök, v. Schantz, af Schmidt, Schürer v. Waldheim, v. Schwerin, Silfverhielm, Silfversparre, Silfverswård, Simzon, Stedt, v. Stockenström, Strokirch, Stuart, Taube v. Block, Taube af Odenkat, Törneblad, Ugglå, Ulfsparré af Broxvik, v. Vicken, v. Wachenfeldt, Weibull, Wennerstierna, Wikingskiöld och Åskagsslåkten.

Ur jarnrotter.se

Pigan Kajsa Hansdotter kom hukande ut under dörrkarmen till visthusboden med en masurholk tryckt mot barmen. Ämbaret var tungt i sig, för det var gjort av ett kraftigt stycke urholkad björkrot, och det var nu fyllt till brädden av öl.

Hon gick försiktigt med blicken riktad mot den ojämna backen, och hörseln var det dåligt bevänt med sen födseln, så när hon kom runt hörnet till manbyggnaden skvatt hon till i förskräckelse, så att lite öl ändå skvalpade ut.

För där på gårdsplanen stod ett stort antal ryttare som just hade suttit av sina hästar. Kajsa såg genast att det var stånds-

herrar som kommit, och hon visste också vilka, för det hade kommit bud om att de var å färde. Fast ingen riktigt kunde säga när.

Men nu stod han där hertig Karl, i sina vaxade knävelborrar som stretade långt utåt kinderna, och sitt hakskägg. Kajsa tyckte han hade något vilt i blicken, och blev nästan rädd för att passera, vilket hon ändå var tvungen för att komma in.

Hon stannade till och neg djupt och skulle till att fortsätta när Karl fick syn på ölet

– Var har ni där min sköna jungfru, utbrast han, och tog helt sonika masurholken från Kajsa.

Kannan var stor, 45 centimeter hög och med en diameter på 18 centimeter, den rymde mer än fem liter, och den tog nu Karl Gustavsson och förde till munnen.

Han drack så mustaschen blev alldeles vit av skum och räckte så holken vidare till näste man.

Och fem liter räcker inte så långt för ett antal törstiga rytare, så Kajsa var på väg tillbaka till visthusboden när hon fick besked om att ett par drängar redan beordrats ta in två hela tunnor öl.

Redan bävade Kajsa för den långa kvällen, och alla nyp och klappar i rumpan hon skulle behöva utstå.

*

Detta hände sig i Yngshyttan 1584, i det som senare skulle komma att kallas Filipstads Bergslag. Själva Filipstad var ännu inte anlagt, men man kan tro att bergsfogden Per Nilsson tog tillfället i akt att än en gång framföra till hertig Karl vikten av att Färnebo fick stadsprivilegier.

Handelplats fanns vid Kalhyttan och en kyrka likaså.

– Fast han måste flyttas, menade Per Nilsson, och avsåg då själva marknadsplatsen. Han måste flyttas till Daglösen så vi kan få ut järnet.

Det som av gammalt blivit marknad vid Färnsjön låg nämligen numera, i bergsbrukets tid, helt fel. Vid fel sjösystem.

Det föll sig också tämligen naturligt att föra ämnet på tal.

Karl kom denna gång ridandes från sydligaste Värmland, och hade haft med sig privilegiebrev till en liten by på *Thingwalla öö* med några gårdar vid Klarälvens utlopp i Väneren, en by som därefter benämndes Karlstad. Han var också på väg att döpa om *Myklesboda* till Karlskoga, och Kalhyttan, kan ju alldeles naturligt blir *Karlshyttan* på den nya platsen, skrockade Per Nilsson mellan ölklunkarna.

– I sinom tid, i sinom tid, svarade hertig Karl.

Hertigen var ute på en av sina ständiga förrättnings- och inspektionsrundor i sitt rike. För det var verkligen ett eget rike han förlänats av sin far, och som åtminstone delvis godkänts av en motvillig riksdag.

Han residerade på Nyköpingshus, och när han nu företog den tjugofem mil långa ritten genom Södermanland och Närke till Värmland, så var det genom sina egna hertigdömen han färdades.

Där kunde han själv kräva in skatt, tillsätta och avsätta befallningshavare och fogdar. Och han var känd för att inte vara särskilt sentimental när det gällde personalpolitik.

Så möjligen hade Per Nilsson anledning att vara tämligen nervös när chefen kom på inspektion. Nilsson var som bergsfogde ansvarig för att kronan fick de inkomster den, det vill säga Karl, skulle ha på järnframställningen.

Men han var inte bara kronofogde, utan också polis, åklagare och domare när det gällde brott och tvister vid hyttorna. Det var ingen person man gärna blev ovän med.

Det finns inga protokoll över hur inspektionen avlöpte, men uppenbarligen har Per Nilsson efteråt varit mycket nöjd.

För när pigan Kajsa Hansdotter berättade episoden med masurholken ute på gårdsplanen, då bestämde sig Per på stående fot. Denna bågare skulle förgyllas och härefter kallas Store Gutår.

Så skedde.

Masurholken kläddes invändigt med en förgylld silverplåt.

Det gjordes ett lock av en guldplåt med hertig Karls namn och det svenska riksvapnet. Så skulle där på utsidan fästas silverplåtar med namnen på alla märkvärdiga personer som sedan drack ur bägaren.

Karl Gustavsson skulle flera gånger åter dricka ur masurholken, men då stod det efteråt inte Hertig, utan kung Karl IX på plåten. Karl XII:s officerare och följen skall ha druckit ur den liksom kronprins Gustav 1768, han som några år senare besteg tronen som Gustav III.

Vid det laget hade den till oigenkännlighet förgyllda masurholken gått i släkten i nästan tvåhundra år, och var så överbelamrad av silverplåtar, att de fått hängas löst på utsidan för att få plats.

Den Store Gutår fanns då, i slutet av 1700-talet, i släkten von Nackrejs ägo. Där hade den hamnat eftersom bergsfogden Nilssons sons dotter Elisabet Fernell hade gift sig med Christian Nackrej. Han som kom att bli så onödigt rik att han lånade ut pengar till staten.

Och blev adlad som tack.

Nackrejarna har vi anledning att återkomma till, men masurholken Store Gutårs öde säger sig ingen känna till.

Men vi är alltså några tusenden som känner längtan till den. En av dem var Sigurd Agrell, son till en brukspatron i Rämnen, sedermera professor i slaviska språk i Lund. Min generation känner till hans sonson, freds och konfliktforskaren Wilhelm Agrell.

Sigurd Agrells mormors farfars farmors farfars far var Per Nilsson i Yngshyttan. Och i diktsamlingen *Hundra och en sonett* från 1906, återfinns *Bergsmännen*.

*I enkle bergsmän, edra glömda öden
stå upp inför mig stilla, stolt idag.
Hur underligt! I blodets dunkla flöden
av eder ätt har ännu något – jag.*

*I barn från dem som trotsat digerdöden,
som härdats hårt av starka släggors slag,
i vinternatten invid smedjeglöden,
som hade grova händer, grova drag.*

*På fest ur eder höga masurholk
som gäst drack Hertig Karl med son och folk,
det starka mörka ölets kalla droppar;
I mödan ärade, I sällan skröten,
men edra enkla svenska namn i gjöten
lugnt in i kyrkklockors tunga kroppar.*

Sigurd Agrell var för övrigt i Lund närmast okänd för sina galenskaper. Författaren Anders Österling skriver:

*Av de många sällsamma fåglar som uppenbarat sig i Lund
var ju Sigurd Agrell en av de sällsammaste. Den lärde
slavisten och poeten hade ett oemotståndligt behov av att
figurera. Det fanns hos honom ett fantasiöverskott, som tog
de bisarraste uttryck, ett halvt barnsligt och halvt intellek-
tuellt överdåd i repliker och attityder.*

Österling berättar också om en blöt herrmiddag på polska legationen i Stockholm där Agrell skall ha varit i högform, och på en blandning av ryska och polska berättat de mest absurda skrönor från sin uppväxt i Rämmen. Men när Agrell märkte att historierna inte riktigt gick hem hos sällskapet fann han sig föranlåten att ge en förklaring. För säkerhets skull på franska.

"Messieurs, je suis Vermlandais, Vermlandais véritable!"
Mina herrar, jag är värmlänning. Äkta värmlänning!

VANDRINGEN

Min mormors farfars farfars farfars morfar

De var inalles arton män, kvinnor och barn som vandrade mot sydväst. De kom alla från Savolaks, och de var alla på färd mot det totalt okända.

Ändå var det ingen vandring på måfå. De hade förberett sig väl, och var och en, varje familj, hade sina planer och mål.

Juusi räknade sin planering till tio år.

När han hade tagit över huvudansvaret för fädernegården kom han snabbt fram till att det egentligen bara fanns ett alternativ om han skulle fortsätta vara svedjebonde, vilket jämte jakten och fisket, var det enda han kunde och ville.

Erämarkerna, dessa obebyggda skogar som lät sig tämjäs och befruktas för att ge hundrafalt igen höll på att ta slut. De var förbrukade i södra Savolaks, och vad värre var, de höll också på att ta slut i den norra delen av landskapet, liksom de redan gjort i Österbotten och Ruoveis för att inte tala om Tavastland.

Återstod endast ett väderstreck – västerut. Långt västerut.

Och Juusi hade gått grundligt tillväga. Han hade varit hos en av kungens skrivare i Åbo för att ta reda på var i Sverige dessa kronans skogar fanns som man kunde ta upp som egna hemman, och där dessutom kung Karl IX lovade sex års skattebefrielse.

Han hade till och med fått se på en väldigt grov och obegriplig karta, men ändå fått riktningen klar för sig. Och han hade bestämt sig för att gå längre än någon annan för att vara säker på att hitta helt egna skogar.

Skrivaren hade då sagt att Juusi från Stockholm skulle gå rakt åt väster så långt att han nästan kom till *Norrighe*. Han skulle vandra tills han kom till Sunds socken i *Wermeland*, och därifrån kunde han gå norrut och välja skog.

Norrut och välja skog!

Tankarna malde, och hade legat där som en hinna över hela tillvaron de senaste åren. Och nu var han äntligen på väg. Samtidigt var han fast rotad i den mylla han var sprungnen ur, och visste att aldrig ta ut något i förtid.

Han gick med blicken riktad på näverkonten framför sig, som guppade och sviktade i takt med bärarens steg över mossmarkerna.

De bar alla näverkontar selade på ryggen. Alla gjorda med passform från ryggslut till axlar för var och en, och utanpå kontarna, de ihopsnörda skinnen och fällarna, som var nätternas härbärgen. I bältet bar Juusi långyx och kruthorn, och över vänstra axeln hängde bössan

De bar med sig allt vad de ägde. Och somliga ägde mer än andra. Fast det var inget det talades om. Att bli ihjälslagen för oförsiktigt skrävel var osedvanligt dumt.

Och Juusi hade samlat på sig.

Den gången han var i Åbo hade han kommit med konten full av mård- och ekorrskinn, och han hade sålt också på marknader närmare hemmavid, både lo och varg.

Men det var i Åbo det betalades bäst, och han hade nu så många ören och mark i sin lomskinssäck att det räckte till flera daler, fast han själv aldrig sett just ett sådant mynt.

De begynte sin vandring i mitten av maj månad 1621, och räknade med att komma fram till Åbo i början av juni, då isen i skärgården borde ha ruttnat bort och de kunde hitta en brigg som tog dem till Stockholm.

För vintern hade varit av en mild och skonsam sort. Den hade inte kommit förrän i slutet av oktober, och sälgarna ute på näsen vid Jukajärvi la varsel om våren redan i mitten av maj.

Att vintern vanligtvis höll sitt järngrepp om livet i mer åtta månader var för den här tidens människor helt enkelt så det var. Något annat hade ingen hört talas om. För det här var under det som senare skall kallas Lilla Istiden, som varade i flera hundra år, och allra värst var det just under Juusis levnad.

Många av dem som nu vandrade med sina kontar var också tillräckligt gamla för att minnas Fimbulvintrarna runt sekelskiftet, när man fick blanda, inte bara bark, utan också ben och mossa i rågmjölet.

Är när somrarna helt tappade lusten att hälsa på.

*

De vandrade från Savolaks genom Tavastland på sin väg till Åbo. Juusi fick flera gånger frågan om han kände sig hemma. Det gjorde han nu inte, även om släktnamnet Hämäläinen berättade att hans anfäder kom härifrån.

Han var nu på sitt trettioförsta år men hade ännu inte bildat någon familj. Och det var ett mycket medvetet val. Redan när han bestämde sig för att följa den savolaksiska vägen mot Sverige, så visste han att han skulle göra det ensam. Utan barn att ta ansvar för, och som sinkade färden under den korta sommar som stod till buds.

Helt ensam blev han ändå inte.

I gruppen fanns en tjugoårig ogift syster till en av karlarna i byn, och Inkeri hade nog haft ögonen på den kraftfulle Juusi sedan tidigare. Hon gick allt oftare intill honom, och än om han var butter och fåordig i början, så märkte Juusi, att han liksom blev lättare till sinnes i hennes sällskap.

Och det blev så, att när de kom fram till Stockholm så slog Inkeri följe med Juusi västerut, medan hennes brors familj tog mot norr.

Om man nu skulle färdas de nästan fyrtio milen från Stockholm till Värmland, så gjorde man det, då som nu, på norra eller södra sidan av Mälaren. Men man kunde också göra det på själva sjön. Framförallt i en tid när vattenvägen alltid är det naturliga valet.

Vi låter alltså Juusi och Inkeri, stadda med reskassa i både penningar och skinn, köpa sig plats på en målarskuta som går från Stockholm till Köping för att hämta stångjärn.

I ett slag förkortas själva vandringen med femton mil.

När möjligheten fanns, måste det ha varit så det gått till.

PHILIPPSTADH

Min morfars farfars mormors farmors farfars farfar

Samma vårvinter som Juusi skidade till Åbo för att sälja skinn och informera sig om svenska kronoskogar, gick bergsfogden Per Nilsson omkring i sina salar hemma i Yngshyttan som en värpsjuk höna.

Han var helt enkelt nervös.

Han hade investerat i framtiden, och nu var det osäkert om den fanns.

Saken var den att Wermelands Berg nu äntligen skulle få den stad som så hett eftertraktades, som skulle ge en rejäl skjuts åt bergsaffärerna och skattelättnader åt den som vågade satsa.

1606 hade kung Karl undertecknat en *Tenckesedel*, en första anvisning om att en stad skulle anläggas på den udde i Daglösen som bergsmännen ville.

Och genast började det byggas.

Nilsson var en av dem som byggde hus i en stad som ännu inte fanns. Inte åt sig själv, men åt sonen Jon Persson och hans nyligen lagvigda Elin Olofsdotter. Som borgare i staden följde tio års skattebefrielse på egendom och verksamhet, och det innebar att Jon, som fått en god bergsutbildning, kunde investera i hyttor och hammare utan någon *rijkens skatt* de första åren av sitt företagsbygge.

Men nu i mars 1611 gick så många rykten om kungen att Per Nilsson inte längre visste vad han skulle tro. Än sades det att Karl IX stupat i kriget mot polackerna i Livland, än att han

satt i godan ro på slottet i Örebro, eller också var han slagrörd, och låg hemma på Nyköpingshus, oförmögen att tala.

Så kom ändå besked. Kungen satt för tillfället på Kroppa Kungsgård, bara en mil bort, och styrde och ställde över sitt eget järnrike. Han hade själv köpt in hyttor och hammare i Kroppa som hertig på 1580-talet, och byggt ut kronobruket till ett av de största i berglagen med smedjor och manufakturverk som tillverkade allt från bössor till harnesk och spik.

Där satt han nu några veckor, som vilken brukspatron som helst, och räknade och gav order.

Och så skrev kungen äntligen under privilegiebrevet.

Det skedde onsdagen den 6 april 1611, och det visade sig då att Wermelands Bergs nya stad varken skulle heta Karls-hyttan eller Färnebo, utan *Philippistadh*.

Kungens yngste son Karl Filip hade redan under sin pott-träning ärvt faderns hertigdömen när pappa blev kung, och nu skulle pojken få sätta sitt avtryck i historien.

Om den då tioårige hertigen var med vid detta tillfälle finns inga uppgifter om. Om icke, så reparerades misstaget fyrahundra år senare när Filipstad höll jubileum. Då fanns han nämligen där, hertigen av Värmland, Carl Philip.

Den omständliga latiniseringen till Philippistadh, var det dock få som brydde sig om. Staden skrevs snart som Philipstad.

Vi vet inte om det blev något drucket ur Store Gutår denna onsdag i april.

Per Nilsson kunde i vart fall räkna sig till stadens fäder, och stod nog där på torget i sin vackraste plym. Bergsfogden Nilsson titulerade sig numera dessutom häradsdomare.

Det betydde egentligen inget annat än att han som äldst av nämndemännen i häradsrätten hade rätt till benämningen, och var den som stod häradshövdingen närmast i rang. Men själva titeln var vördnadsbjudande, och dessutom var han ju gammal bekant till kungen.

Frågan är hur mycket som kunde uppfattas av Karl IX:s tal på torget. Han var mycket riktigt slagrörd. Den sextioettåri-

ge monarken hade drabbats av åtminstone två slaganfall och hade vissa svårigheter med talet.

Dock meddelade han att kronan skulle bidra med hundra daler till bygget av kyrkan, och femtio daler till rådhuset. Sedan fick borgare och bergsmän klara resten själva, inklusive den helt nödvändiga järnvägen och tullkammaren.

Kungen fick också annat att tänka på.

Danske Christian IV hade förklarat Sverige krig, samtidigt som det ännu inte fanns något fredsavtal med Polen. Men det var helt i sin ordning. Ofred var ändå normaltillståndet, och skulle så bli i ännu högre grad.

Krig som skulle medföra ständigt nya pålagor för ett folk som redan hukade svårt under de obegripligt långa och bistra vintrarna, och där männen som behövdes hemma för familjens försörjning skrevs ut till slagfälten på löpande band.

Hälften av dem dog inom ett år, men inte så mycket av kulor och krut som av tyfus och dysenteri. En tredjedel av varje årsklass män försvann på detta vis från jord och befolkningsstatistik.

Kvinnöverskottet växte stadigt. Dock icke i Järnbärland.

Här betydde krigen högkonjunktur. Bergsmän, smeder, kolardrängar och alla som behövdes för att hålla igång hyttor och hammare var friskrivna från krigstjänst.

Så även Per Nilssons söner.

Den nyblivne borgaren i Philipstad, Jon Persson, blev med tiden också han bergsfogde, och fick med sin Elin sju barn som levde upp i vuxen ålder. Självt blev han också riktigt gammal. I en tid när man som kvinna närmade sig slutet vid femtio, blev Jon Persson åttiotvå år. Men han skall komma att överträffas av en son som gifte om sig vid åttio års ålder.

Kung Karl däremot, han dog hemma på Nyköpingshus i slutet av detta år 1611. Efter ytterligare en hjärnblödning vaknade han aldrig mer, och danske Christian konstaterade:

Gud allsmäktig, har honom, så väl som andra tyranner, en kort termin förelagt.

TISKARETJÄRN

Min mormors farfars farfars farfars morfar

Sent en afton i början av juli tog Juusis och Inkeris vandring stopp med ett rytande.

De hade passerat många forsar på sin färd från Köping mot Wermeland, men den här var bland de mäktigaste.

Det var inte bara ett, utan tre fyra fall, där vattnet rytande virvlade ner i den sjö de hade lärt sig hette *Friksjön*. Och där de nu stod vid brinken skattade de avståndet till andra sidan av forsen till gott och väl trettio famnar, och det var inte att tänka på att just här skulle finnas en bro.

Fästfolket från Savolaks förstod att de hade kommit till *Rätনারoo*s.

Så hade finnen de träffat i Sund sagt att det hette där forsen var, och där de skulle ta av mot norr, på västra sidan den sjö som han kallade *Rätten*. Men den stig de hade valt, den fortsatte istället nedåt, åt andra hållet längs forsen, och längre ner såg de byggnader i vattnet som måste vara kvarnar.

Finnen hette Ronkainen, och han hade gått omkring på marknaden i Sund och sålt skinn. Han var lätt att lägga märke till. Ett stort grått skägg som växte över hela ansiktet, och längst in i skallen ett par svarta ekorrhögon, som ömsom glittrade och ömsom svartnade ännu mer, allt efter folks köpvilja.

Man kunde också se, att om det inte varit för allt skägget hade gubben varit skrynklig som ett uttorkat lingo.

Överallt de kommit på sin vandring hade de träffat på finnar, och det var en välsignelse. Juusi kunde mödosamt och

stapplande ta sig fram på det svenska språket, men Inkeri förstod ännu inte ett ord.

Nu tog Ronkainen med sig ungdomarna till ett gästgiveri han kallade Bro, och där åt de hare och drack öl, och gubben berättade.

Han kom från en by i närheten av den stora sjön Saimaa i östra Savolaks, och hade på något underligt vis kommit levande hem från Klubbekriget. Det hade ingen av de andra karlarna i byn gjort.

Men när han så flera år senare, sent om natten kom vandrande hem till sitt pörte efter en utfärd, så fanns där bara kol och aska kvar. Av hustrun och fem barn var inte ett spår.

– Det blev ett stort hål i bröstet på mig, och där rann livet ut, sade han, och vart sedan tyst en lång stund.

Hur det nu gått till visste inte gubben Ronkainen, men på något sätt hade han tagit sig samman och gått till Sverige, för att fylla det där hålet med något helt nytt. Han följde en ström av bergsfinnar, och arbetade med att forsla malm till hyttor och tackjärn till bruken.

Men det var tungt och hårt, och lönade föga för slitet, enligt Ronkainen. Så när han råkade hitta en rejäl bössa med snappflintlås, så sadlade han om till jägare. Han lyckades bli kronoskytt åt superintendenten i Mariestad och hamnade på så vis i dessa trakter.

Dock, sade han, visade det sig vara en bättre affär att skjuta åt sig själv och sälja skinn, än att jaga åt andra. Nu hade han ett torp på skogen i Getkärn, en åtta-nio *verst* norrut, dit det gick fort och lätt att gå.

– Och du kan nog få många skinn med den där, nickade Ronkainen mot Juusis bössa som stod lutad mot väggen. Att försöka sälja skinn till dig, skulle vara som att försöka truga på en bonde ett skålpund smör, skrockade han.

Juusi blev också mycket uppiggad av den vändning samtalet fått, och undrade vad det betalades för skinnen i dessa trakter.

– För räven tar jag tre mark, och för mården lika mycket och några ören till, blev svaret, och Juusi insåg genast att pri-

serna också här var bättre än i Åbo. Fast i Stockholm hade han fått fem mark för en mård

Inkeri hade också fått en ny lyster i ögonen. Hon hade sett gubbens fransade skinnlappar och det var långt ifrån kvaliteten på Juusis skinn. Det gick säkert att lägga på en mark till.

*

Men som de nu stod där vid Rättens vilda os, och såg uppåt de oländiga bergskast de nu skulle behöva betvinga för att komma till bron, så var det något annat Ronkainen hade sagt som de grubblade över på varsitt vis.

Han sade att det skedde så, och i den ordningen, att man först tog ut en plats i skogen, sedan gick till prästen för att tala om att man fanns, och så till häradsrätten för att be om syn och *nedsättningsbrev*. Han kallade det *kukkarokirja*, men det var ändå ett ord ingen av dem hört.

Fast han var osäker på vart man skulle gå för att få ett sådant brev, om man tvunget skulle ända till Örebro, eller om det räckte med Karlstad. Men det visste häradsdomaren om inte annat, och de hade ju flera år på sig.

– Men det viktigaste, sade han, är ju att ni har rådslag med de andra finnarna där borta på skogen, så ni inte gör våld på annans hemman.

De andra finnarna!

I Juusis tioåriga bilderbok över detta nya liv fanns det inga andra finnar. Där fanns inga andra än han själv. I en uråldrig, vild och oändlig skog där vargen och björnen regerade tills Han kom och blev Kung, och där ingen människa trampat markerna sedan Digerdöden.

Inkeri tänkte precis tvärt om. Där finns alltså folk! Grannar. Som kan hjälpa varandra. Som man kan umgås med.

De hittade bron i form av granslanor som lagts över älven närmare sjön, där den flöt trögt och försiktigt. Sedan följde de västersidan av Rätten knappa fem verst, som Ronkainen rått dem att göra, innan de gick upp på skogshöjden.

Komna så långt skulle de nämligen träffa på gårdar med svenska dalbönder, och det stämde precis. Fast svenskarna skulle nog säga att de då hade gått ett par *fjärdingsväg*, eller en halv mil.

Men precis som Ronkainen och alla andra östfinnar brukade Juusi och Inkeri den ryska termen *verst* för att beskriva avstånden.

I halvannan timme följde de en djurstig upp över höjden, och Juusi såg nog att där också gått sådana på två ben. När skogen sedan öppnade sig på toppen av berget, glittrade långt där nere en långsmal sjö som sträckte mot väster. Och det var ingen tvekan, på ett näs på norra sidan av sjön stod en rökbastu.

Nog fanns här finnar!

De var tvungna att ta sig bort från branten för att komma runt sjön, och när de kom längre ner såg de också pörtena ett bra stycke upp på slutningen. Precis där Juusi själv skulle ha tagit sin första svedja, och efter några år byggt en rökstuga.

Här såg flera familjer ut att bo. Förutom pörtena fanns här ria, kokhus och fåhus. Allt mycket välbyggt, och för inte så länge sedan.

De var två familjer Kirnuinen som bodde i det de sade att på svenska hette Ängshöjden. Den ene brodern var kärv och fåordig, den andre pratade för båda, och Inkeri gladdes åt att få språka med kvinnfolk på sitt modersmål.

När Juusi och Inkeri begav sig därifrån, uppåt och mot norr som rådet var, passerade de först en flock med granna rödfläckiga kreatur på kanske trettio djur som betade på en fjolårssvedja, och på ett fall längre bort mötte de en vägg av rågtuvor, mer än två meter höga, och som växte så tätt att inte ens skogsmus kunde kila in där utan att sätta axen i darnning.

Skinnsäcken med utsädet i Juusis kont fick vid denna åsyn en märkvärdig tyngd.

De gick upp till toppen av höjden, och vek enligt instruktionen sedan av mot väster tills myrmarkerna tog slut, och

sedan mot norr igen i sänkorna mellan bergen. Det tycktes längre än vad som hade sagts, och det hade blivit kväll och skymning innan de såg blänket från en *lampi* mellan grannarna.

Det var en liten tjärn med gula näckrosor som stod som facklor i strandkanten, och de gick runt till norra sidan där de slog sig ner och bäddade i den tjocka starren.

Inkeri tog fram sin läderpung med eldstål, kvarts och fnöske och snart hade de en eld.

Där blev de för natten, och utan att veta om det då, hade de kommit hem.

Till Tiskaretjärn.

RIKSDAGSMANNEN

Min morfars farfars mormors farfars farfar

Mellan Gräsmarks finnskogar och Filipstads bergslag rinner Klarälven. Detta meandrande minne av istidens floder som skapat Värmlands dalar. Men på Per Sonessons tid sade man mest *Storekva*.

Sonesson bodde visserligen i Älvdalen, men ett stycke öster om själva älven, vid Rådasjön. Här hade han sin gård, i Prästbol, i Råda socken och Älvdals härad.

En sen afton i april 1636 satt han på sin kammare över böckerna. Det var tunnor av det ena och lispund av det andra, och det var daler in och mark ut. Det var helt enkelt mycket att hålla reda på för en företagare.

Han hade slagit upp fönsterluckorna för att släppa in vårsolen, men det var lätt att bli distraherad av kacklet utifrån gården. Där var ett väldigt springande och stimmande.

En piga kom bärande på en huvudlös höna med blodet fortfarande skvättande ur halsen, ett par drängar rullade en tunna öl så vårdslöst över planen att Per till hälften ställde sig upp för att säga till, men de var redan borta. En häst ville inte gå in i stallet, stegrade sig, gnäggade och sket, och fick rapp över länden av en karl som verkade trivas dåligt med livet.

Så kom en ryttare klapprande in på gården, och eftersom Per Sonesson kände igen honom, reste han sig och gick ut i gästgiveriet för att ta hand om gästen.

Han hällde genast upp ett stort stop öl åt häradshövdingen i Råda, som hade så bråttom att bälga i sig att han inte ens hann ta av sig hatten.